

КОГНИТИВНАТА МЕТАФОРА *СЪРЦЕ – ЧОВЕК* В БЪЛГАРСКАТА ПАРЕМИОЛОГИЯ

Йоанна Кирилова

Резюме. Настоящото изследване проследява как концептът *сърце* е представен чрез когнитивната метафора *сърце – човек*, т.е. начина, по който емоции, чувства и състояния на човека са структурирани с помощта на близки до опита физически и културни представи. Статията съдържа наблюдения върху когнитивните модели, чрез които българинът реализира посочената метафора в паремиите, откроява интересни черти в културата на нашия народ, реконструира елемент от модела на света, изграден от него в минало. На базата на анализирани паремии се разграничават 18 когнитивни модела, характерни за метафората *сърце – човек*, регистрира се възможността някои от тях да бъдат обединени в двойки с противоположно значение, като това доказва и аксиологическата ѝ стойност като елемент от концептуализацията на сърцето.

Abstract. The research reveals the representation of the concept *heart* by the cognitive metaphor *heart-man* or the way of man's emotions, feelings and state of mind to be structured employing physical and cultural experience. The paper presents some observations on the cognitive models used by the Bulgarians for the externalization of this metaphor in the proverbs. This research shows some interesting features of Bulgarian traditional culture; it also restores a part of the ancient model of the word. Eighteen cognitive models of metaphor *heart – man* are distinguished based on proverbial analyses and some of them are jointed in pairs with opposite meaning. This expresses the axiological importance of this cognitive metaphor as a part of the heart's conceptualization.

Keywords: heart, cognitive metaphor, man, proverb, axiology.

Изследванията на езиковата картина на света на българите дават възможност да се направят изводи за манталитета и стереотипите в поведението на нашия народ, за начините, по които протича когнитивният процес на концеп-

туализация на новото знание. При този процес отправната точка винаги е познатото и конкретното, чрез които се обяснява непознатото и абстрактното¹.

Опознаването на света отвън се извършва едновременно с опознаването на света вътре, на процесите – физиологични, психологически, ментални, протичащи в тялото на човека. Науката за езика отдавна се е обединила около мнението, че един от основните механизми за разбиране и усвояване на света, на новото и непознатото, е чрез средствата на метафоричния пренос. Метафората позволява да бъде осмислена една или друга област от действителността в термини, отнасящи се до понятийни структури, изначално основаващи се на опита, получен в други области (Кобозева 2002: 3). Ролята на опита за концептуализацията на знанията за света в езика се изтъква и в книгата на Лейкоф и Джонсън „Метафорите, с които живеем“ (Лейкоф, Джонсън 2004). В нея двамата автори налагат метафората като една от базисните форми на концептуализация на познанието чрез средствата на езика.

Настоящото изследване ще проследи начина, по който емоции, чувства и състояния на човека – абстрактни и трудни за осъзнаване – са структурирани с помощта на близки до опита физически или културни представи или казано по-точно – как признаците на концепта *сърце* като средоточие на човешките емоции са представени метафорично чрез признаците на концепта *човек*. Такъв тип пренос на признаци на един концепт върху друг в когнитивната лингвистика се нарича когнитивна метафора, тъй като се свързва със способността на човека да улавя и да създава сходство между твърде различни индивиди и класове от обекти (Арутюнова 1990: 15), което дава основание да бъде определена като ключ към познанието (Лейкоф, Джонсън 2004: 35–59).

Когнитивната метафора е изградена от когнитивни модели. В теоретичните трудове на когнитивната лингвистика за такъв модел се определя стереотипен образ, с помощта на който се организират човешкият опит, отношението към този опит, както и онова, което човекът желае да изрази. „Значението на думата може да бъде представено във вид на когнитивен модел, чрез който се фиксират прототипичните знания за действителността, съдържа се основната информация за един или друг концепт“ (Пименова 2004: 32).

Казаното дотук обосновава нашите търсения, продиктувани от идеята да бъде направена реконструкция на наивното, донаучното познание на българина за човека и по-конкретно за неговия вътрешен свят, регистрирано в паремии и реализирано чрез когнитивната метафора *сърце – човек*.

Сърцето като елемент от вътрешния свят на човека, мислено като център на човешките емоции, е уникален обект на познание, тъй като е скрито и се

¹ Настоящото изследване е част от международния проект в сътрудничество с РАН – „Културна идентичност в глобализацията на свят“ и подтемата „Концептът „сърце“ в българската паремиологична картина на света“.

налага да бъде изучавано от човека косвено – чрез съпоставки с видимото и конкретното. Един от основните концептуални признаци на *сърцето* е именно схващането му от българина като средоточие на чувствата и емоциите. Емоциите се отнасят към невидимите, абстрактните аспекти на действителността (Телия 1987: 67), което води до тяхното преосмисляне посредством свойства и признаци на конкретни предмети и явления, например сърцето като орган на кръвообращението.

В изследването си „Емоции и манталитет“ Сн. Карагъзова разглежда три типа модели на емоциите, като наивистичният модел е реконструиран на основата на фразеологичен материал, част от който е с компонент *сърце*, а вниманието е съсредоточено върху емоцията *страх*. Приложена е и таблица за разпределението на семантичните признаци за характеристика на емоциите в българския и полския наивистичен модел на емоциите (Карагъзова 2004).

Изборът на паремиологията като поле на изследване се обяснява с нейната специфика като важен източник на информация, тъй като паремиите са част от фоновите знания на всеки народ и в тях са съхранени опитът и наивните донаучни познания на човека от различни области на живота.

* * *

Концептът *сърце* в българската картина на света се представя чрез различни когнитивни модели, реализиращи когнитивната метафора *сърце – човек*.

Антропоморфизмът на сърцето се определя, на първо място, от приписваната му в паремиите способност за дишане като първичен акт на човешката екзистенция: *я не сдишам, само сърце сдиша; си робини низ сърце дихнали,/ си робини сълзи поронили*. Персонификацията на сърцето се определя и от неговите джандърни характеристики, реализиращи когнитивните модели **сърце – жена**: *Женско сърце, памучен чорап – разтяга се; Зимно слънце и женско сърце не са да ги вярваш; Очи на икони, сърце на кокони; Женско сърце има.* и **сърце – мъж**: *Със сърце мъжко, юнашко. Сърцето жена* се характеризира в паремиологичната картина на света на българина с отрицателни конотации, внушени чрез сравняването му с *памучен чорап* и *зимно слънце*, реалии, обединени от идеята за непостоянство. *Сърцето мъж* обратно – е конотирано положително, което личи от двете определения, поставени в отношение на контекстова синонимия.

Сърцето, подобно на човека, трупта години, а с тях и опит, умения за общуване и справяне с живота. То е надарено в наивното съзнание на българина и с възрастови характеристики, които обаче само до определен момент съвпадат с развитието на човешкия индивид. **Сърцето – дете** е искрено и непресторено: *Сички деца с едни сърца; На детето, каквото му на сърцето*. То може да съзрее (**сърце – възрастен**), да стане добро или лошо (*Лоша дума от лоше сърце излиза*), но никога няма да остарее: *Сърце не остарява; Челяк остарява – сърце не остарява*. Този когнитивен модел е изразен чрез отименни статални глаголи в отрицателна форма.

Реализирането на когнитивната метафора *сърце – човек* се задълбочава и чрез приписвания на сърцето друг концептуален признак – етническа принадлежност. Сърцето, схващано метафорично като българин, грък или циганин, не само насочва към етноспецифичното в този концепт, но и към наблюденията на българина върху нравите и поведението на народи, с които е бил и е в най-близък контакт: *Българинът си хваща сърцето с коприва, гъркът – с чироз; Циганско сърце има* – паремия, употребявана за ‘много припрян човек’ или за човек, който ‘иска всичко, което види’ (Барболова 2013).

Един от най-обширно представените когнитивни модели, отнасящи се до когнитивната метафора *сърце – човек*, е моделът **сърце – алтруист**. В паремииите от тази група е вложено дуалистичното схващане на българина за човека като една сложна смесица от добро и лошо (*Най-лошото във светът е добро сърце в зли хора*), имплицитно присъстват противопоставянията *сърце – глава* и съответно *чувства – разум*: *Ако сърце дава, а ръка не дава, нищо не става*. Със сърцето в наивните разбирания на българина са свързани желанията и намеренията, а с ръката като пряк извършител на делата – доводите на разума. За *сърцето алтруист* са свойствени такива качества като доброта (*Имаш ли златце, имаш и добро сърце*), щедрост (*сърце дава*), съчувствие (*Със сърце ще те пожая, ала със лице не мога*), грижовност (*Лоше е, га нямаш в къщи сърцубол чилиак*) и др.

Когнитивният модел **сърце – другар** е реализиран в пет от ексерпираниите паремии: в три от тях то е видяно като спътник: *Сърце подир сърце върви; Сърце покрай сърце върви; Сърцето ѝх неса си ми вървеше*.

В БТР са изведени четири значения на думата *другар*, като първото и второто са ясно съотносими с концепта *сърце*: 1. Човек, който живее в близки, сърдечни отношения с някого; приятел. 2. Човек, който е свързан с някого чрез общност на интереси, занятие, дейност (БТР 2007: 194). Според българските традиции един от начините, чрез които може да се познае истинският приятел пред мнимия, са пътуването и пътят. Пътят е свързан с излизане от усвоеното пространство и навлизане в чуждото, неусвоеното пространство извън дома. Като митологема той е гранична ситуация, своеобразен хронотоп, върху чиято плоскост се проявяват характеристиките на хората. Свързва се и с идеята за пътя на човека през живота. Затова във всички паремии, вербализиращи концептуалния признак ‘истинският приятел се познава на път’, присъства не ключовата дума репрезентант *приятел*, а нейният синоним – *другар*, пазещ вътрешната форма *спътник*, *този, който те следва* (Кирилова 2014). Другите две паремии представят сърцето като помощник. Според наивните разбирания на българина то помага на човека в неговите дела: *Работи като без сърце; Няма сърце за работа*.

Когнитивният модел, реализиран в паремията *Душа душа познава, а сърце и вест дава*, е **сърцето – вестител, посредник**: познаването, разпознаването е важен момент във всяка човешка дейност, когато човекът е поставен пред някакъв избор. Разпознаването не се основава само на това, че човек

е наблюдателен, а и на уменията да се разгълкува скритото. Може би затова *разпознавам* е наследник на старобългарския глагол *знати* 'знам', а не на *вѣдѣти* 'знам', който се родее с *видѣти* 'виждам'. Разпознаването се свързва със социалните и психологическите умения на човека. Така познанието за сърцето е обогатено чрез виждането му като опитен човек, умел посредник и медиатор между двата свята – на видимото и невидимото, на конкретното и абстрактното.

Когнитивният модел **сърце – жертва** откриваме в следните паремии: *Откак ми е отровил сърцето, взел да налива лек на него; Тегли му сърцето.* Реализацията му се осъществява чрез метафоричните глаголи *тровка* и *тегля*, като и двата носят имплицитно идеята за страданието. От прагматична гледна точка в първите две паремии сърцето е в ролята си на пациент, докато във втората е агент (Ницолова 2008: 24–25).

Изключително интересен е когнитивният модел **сърце – потаен, прикрит човек**: *Ако сърцето не казва, лицето показва; Лицето го показува сърцето.* От анатомична гледна точка сърцето е вътрешен орган на човека, разположено между двата бели дроба. То е част от кръвоносната система (Речник 2007: 991). Етимологията на лексемата *сърце* отвежда към неговата локация според наивната анатомия – в средата на тялото (Фасмер 1987), както и към най-важния му концептуален признак – средоточие на всички жизнени функции. Цитираните паремии репрезентират начините, по които човек разкрива емоциите си, своя вътрешен свят – чрез вербална или невербална комуникация. Мимическите мускули са тези, които издават истинските чувства, намерения, притеснения на *сърцето човек*. Противоположният модел **сърце – открит човек** откриваме в паремии: *В огледалото се вижда лицето, а в приказките – сърцето; Лоша дума от лоше сърце излиза.* Така според наивните познания на българина сърцето разкрива чувствата, които таи в себе си, по същия начин, както и човекът – своите мисли – чрез езика. Разглежданите когнитивни модели са реализирани чрез употребата на екскурсивен глагол (*излизам*) (Иванова 1974: 43), както и на общорезултативните пряко-преходни глаголи *казва* : *показва* (Грамматика 1993).

В своята представа за света българинът е сложил себе си в центъра на вселената. Този прастар „егоцентризъм“ можем да открием в личното местоимение *мене*, в праславянското окончание за първо лице *-т, в думата *межда* (Добрев 1982: 77). Егоцентричното у българина откриваме и в когнитивния модел **сърце – егоист**, вербализиран чрез паремии: *За своя душа сърце се слуша; Венчай, куме, често не уздишай. Я не сдишам, само сърце сдиша; Тегли ме сърцето натам; Ходи накъдето го тегли сърцето.*

В паремии от тази група най-ясно личи възприемането на сърцето през метафората за вътрешния човек. Според лингвоантрополозите езиковият образ на т.нар. *вътрешен човек* се осъзнава слабо или не се осъзнава от носителите на езика, тъй като представите, чрез които е изграден, съществуват преди всичко като съдържателна форма на езиковите и речевите единици. Те

се възприемат като обичайни, стереотипни, конвенционални начини за репрезентация на реалността, тъй като се отнасят към областта на действие на безсъзнателната социална психология (Постовалова 1998: 22).

Първата паремия пряко съобщава, че сърцето е свързано със скритите желания и пориви, с онези, върху които не е насложено ратиото, правилата и нравствените норми, наложени от колектива и за колектива. Във втората човешката личност, експлицирана чрез местоимението за 1.л., ед.ч. (я), е открито противопоставена на сърцето като самостоятелен деятел, който взема надмощие и диктува свои правила на поведение, несъобразени с морала и традициите. Всичко, казано по-горе, ни дава основание да изведем и когнитивния модел **сърце – бунтовник**.

Близък, но и различен от него е когнитивният модел **сърце – юнак**: *Поголям бой бие сърцето на юнака; Сърце юнашко не търпи*. Той се реализира посредством признаците на борбата, влизащи в структурата на концепта **сърце**: етимологичната фигура *бой бие*, която пресъздава призиванието на борца и чрез глагола на състояние *търпя*, употребен в отрицателна форма и насочващ към крайната цел – свободата. *Сърцето юнак* може да бъде пленено (*заклучено сърце*) или да стане или остане свободно: *Свободно сърце у тебе!* На *сърцето юнак* са присъщи такива физически качества като сила (*яко сърце; сърцат човек*) и пъргавина (*сърце пъргаво*), освен това смелост (*Дай си сърце!*), готовност и нетърпение да се впусне в бой (*Заиграло юнаково сърце; У арапин три сърца играят; Приприяно сърце нося*). Затова народът казва: *Не е юнак, който иде от Влашко, най е юнак, който има сърце юнашко*.

Редом с когнитивния модел **сърце – юнак** в паремииологичната картина на света се среща и противоположният когнитивен модел **сърце – страхливец**: *Какво ми е стреснато сърцето*. При реализацията на този модел се използва глагол в страдателен залог, като *сърцето* като аргумент влиза в семантичната роля на пациенс (Ницолова 2008: 24–25).

Когнитивният модел **сърце – болник** е представен в три от ексцерпираниите паремии. За реализацията му служи стар глагол за движение (*нося*) в метафорична употреба, свързана с ограничената възможност на сърцето да извърши действието: *Не ми носи сърцето*. В следващите три паремии: *Болно сърце не яде, кахърно си похапнува; Кахърно сърце яде, болно не яде; Скърбно сърце яде, болно не яде* – също е експлицирана невъзможност да се извърши действието, но самото действие е назовано пряко – болният не яде. Отказът от прием на храна е един от най-разпространените диагностициращи белези за критичните заболявания според българската народна медицина.

В тези три паремии е реализиран и друг вариант на разглеждания когнитивен модел, а именно **сърце – страдалец**. В тях българинът е видял сърцето и като човек, на когото не са му чужди кахърите, скърбите, жалбите и копнежите. Така се утвърждава разбирането, че сърцето, подобно на човека, може да страда не само физически, но и душевно. Сърцето е способно да тъгува дълго и продължително: *Ти се смееш, а мен сърце купнее* (идеята за продъл-

жителността се поддържа от статалния глагол *копнея* (Иванова 1974: 123)) или бързо да надмогне жалбите: *Колко сърце жалило, толко и пояс хурка държал* (идеята за бързо сменящото се настроение е внушена чрез олицетворението *пояс хурка държал*).

Противоположен на когнитивния модел **сърце – страдалец** е моделът **сърце – епикуреец**: *Види го во лицето, оти му е весело сърцето; Пълна плоска, весело сърце; Винцето кисело, ама сърцето весело*. Една от най-характерните особености на епикурейството е безгрижието, спокойствието (*Доде му сърце на място*). В цитираната паремия моделът се реализира чрез глагол за движение.

Когнитивният модел **сърце – вярващ/молител** е представен в следните поговорки: *Како що му сърце сакаше, така и господ му даде; Мирно сърце бога моли, а немирно сълзи рони*. Те се характеризират с ясно изразена религиозна доминанта и със схващането, че реализацията на човешките намерения става според Божията воля, като молителят трябва да прояви смирение и търпение.

Когнитивният модел **сърце – либе, възлюбен** е реализиран в паремииите: *Невидяно лице, нелюбено сърце; Далеч от очите, далеч от сърцето*. Д. Дечева определя емоциите като „психически процес, свързан с физиологично състояние, предизвикано от отрицателно или положително въздействие на външен или вътрешен причинител...“ (Дечева 2003: 763). Според наивното разбиране на българина прякото въздействие върху сетивата има водеща роля при формиране на емоциите: *Окото види, сърцето желай*.

* * *

Персонификацията е една от най-очевидните онтологични метафори според класификацията на Лейкоф и Джонсън. В сърцето човекът открива черти, които го оприличават на него самия. „Тя не е единен, напълно унифициран процес. Всеки пример на персонификация се отличава от останалите с тези свойства на човека, които се избират в процеса на метафоризация“ (Лейкоф, Джонсън 2004: 35–59). Така наблюденията върху когнитивните модели, чрез които българинът реализира метафората *сърце – човек* в паремииите, позволи да се открият интересни черти в културата на нашия народ, да се реконструира елемент от модела на света, изграден от българите в миналото.

На базата на анализираниите паремии бяха разграничени 18 когнитивни модела, характерни за концепта *сърце* в българската езикова картина на света. Дванадесет от тях могат да се обединят в двойки с противоположно значение: мъж/жена; алтруист/егоист; дете/възрастен; жертва/бунтовник; потаен/открит човек; юнак/страхливец; епикуреец/страдалец. Този факт доказва, че метафората освен познание е и оценка и дава възможност за избор. Нейната аксиологическа стойност е още един елемент от концептуализацията на сърцето като средоточие на човешките емоции.

Литература

- Арутюнова 1990:** Арутюнова, Н. Д. Метафора и дискурс. – В: *Теория метафоры*. Под редакцией Н. Д. Арутюновой и М. А. Журина. Москва: Прогресс, с. 5–32.
- Барболова 2013:** Барболова, З. *Другите народи през погледа на българите в устойчивите съчетания на българския език*. 12.02.2013. Електронно списание LiterNet, № 2, с. 159 <<http://litenet.bg/publish28/zoia-barbolova/ustojchivi.htm>>.
- Дечева 2002:** Дечева, Д. Имена за емоции в съвременния български книжовен език (структуриране на ядрото на лексико-семантичния клас). – *Българско езиковедно знание. Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*, 2002, № 3, с. 52–87.
- Добрев 1982:** Добрев, Ив. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. София: Наука и изкуство.
- Иванова 1974:** Иванова, К. *Начини на глаголното действие в съвременния български език*. София: Издателство на БАН.
- Карагъзова 2004:** Карагъзова Сн. Емоции и манталитет. – В: *Език и манталитет*. Под ред. на Ст. Димитрова. София: Военно издателство, с. 45–72.
- Кирилова 2014:** Кирилова Й. Концептът приятел от старобългарската епоха до наши дни. – В: *Езикът във времето и пространството. Проблеми на социолингвистиката*. Под редакцията на К. Цанков. Велико Търново: ИК „Знак’94“, с. 457–464.
- Кобозева 2002:** Кобозева, И. М. *К формальной репрезентации метафор в рамках когнитивного подхода* <www.dialog-21.ru/archive_article.asp?param=7339&y=2002&vol=6077>.
- Лейкоф, Джонсън 2004:** Лакофф, Дж., М. Джонсон. *Метафоры, которыми мы живем*. Москва: УРСС.
- Ницолова 2008:** Ницолова Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Пименова 2004:** Пименова, М. Антропоморфна парадигма признаков в структуре концепта УМ. – *ВЕСТНИК ВГУ, Серия “Лингвистика и межкултурна комуникация”*, 2004, № 2, с. 32–35.
- Постовалова 1998:** Постовалова, К. *Картина мира в жизнедеятелности човека*. – В: *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. Москва: Наука, с. 8–70.
- Първанов 2010:** Първанов, К. *Префиксната перфективация в историята на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Телия 1987:** Телия, В. Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке. – В: *Суцност, развитие и функции языка*. Москва, с. 67–75.

Източници

- Арх. БДР:** *Архив за български диалектен речник* към Секция по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.
- БНПП 1983:** *Българска народна поезия и проза*. Предания, легенди, пословици и гатанки. Т. 7. София: Български писател.

- БТР 2007:** *Български тълковен речник*. Под ред. на Д. Попов. София: Наука и изкуство.
- Граматика 1993:** *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2. *Морфология*. София: Издателство на БАН.
- Фасмер 1986–1987:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка в 4 т.* Москва: Прогресс.

Гл. ас. д-р Йоанна Кирилова
Секция за етнолингвистика
Институт за български език
„Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
1113 София, България
ioannav@abv.bg

Assist. Prof. Yoanna Kirilova, PhD
Department of Ethnolinguistics
Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
Sofia 1113, Bulgaria
ioannav@abv.bg